

Marijn Molema

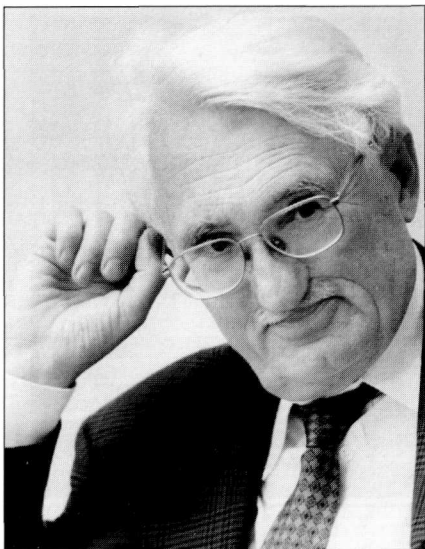
Historische strijd

Onze rol in het maatschappelijke debat

In deze bijdrage bepleit Marijn Molema aan de hand van het werk van de Duitse filosoof Jürgen Habermas voor een sterkere betrokkenheid van historici bij het maatschappelijk debat.

Het is mij opgevallen dat de debatacultuur in Groningen opleeft. Dat komt niet alleen door evenementen in 'stad', zoals het Studentendiscussiecafé en Dwars Diep. Ook binnen onze geschiedenisopleiding bespeur ik nieuw élan als het gaat om de uitwisseling van beargumenteerde meningen. In sommige colleges wordt het debatteren tot een kunst verheven. Deze verdienste is mede te danken aan Rik Peters die, met behulp van zijn rijke gereedschapskist van gespreksmodellen, discussies tot leven wekt. Dat is niet alleen erg leuk, maar ook zeer belangrijk. In deze bijdrage wil ik een pleidooi houden voor een actieve deelname van de historicus aan het maatschappelijk debat. Daarbij maak ik gebruik van de maatschappijkritiek en theorie van het communicatieve handelen van de Duitse filosoof Jürgen Habermas (1929-). Zijn maatschappijkritische denken biedt een goed inzicht in de problemen van onze maatschappij. De oplossing van deze problemen moet men zoeken in de openbare uitwisseling van meningen. De theoretische scherpzinnigheid waarmee Habermas dit idee uitwerkt, kan historici inspireren tot een bewustwording van hun belangrijke functie in de samenleving. De daad bij het woord voegend, wil ik ook een voorbeeld geven van een geschiedkundige bijdrage in het maatschappelijke debat. In dit voorbeeld zal ik proberen duidelijk te maken dat de argumentatie achter de 'no-demos these' op een historische drogreden rust. De automatische koppeling tussen het concept 'grondwet' en 'volk' zorgt voor een vertroebeling in het debat rondom de Europese grondwet. Dit mag de historicus niet ongemerkt laten gebeuren.¹

1 Graag wil ik de redactie van Groniek, alsmede docenten en studenten van het kernvak 'Nederlandse en Duitse intellectuelen vergeleken', hartelijk danken voor hun kritisch commentaar op eerdere versies van dit artikel.

De Duitse filosoof Jürgen Habermas. Uit: *Die Zeit Punkte* (1999) 4.

Opkomst en ondergang van de openbaarheid

In Habermas' maatschappijkritische diagnose staat het begrip 'openbaarheid' centraal. Hiermee wordt een soort ruimte bedoeld waarin openlijk gediscussieerd kan worden. Alle maatschappelijke onderwerpen mogen er besproken worden en niemand wordt buitengesloten. Het maakt daarom niet uit *wie* wat zegt, maar *wat* men zegt. In het openbare debat telt alleen de kracht van het betere argument.

De openbaarheid behoort tot de publieke sfeer die volgens Habermas in de achttiende eeuw

ontstond door veranderingen in de productiewijze. In zijn eerste boek, de *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962)², zette Habermas uiteen hoe de klassieke gezinseconomie plaats maakte voor een kapitalistische economie. Men ging niet meer alleen voor het eigen gezin produceren maar richtte zich steeds meer op de markt. Zo ontstond een aparte maatschappelijke klasse, de klasse van handelslieden en koopmannen die de burgerij genoemd wordt.

De burgerij had belang bij een gunstig handelsklimaat. Oorlogen en belastingen moesten daarom zoveel mogelijk voorkomen worden. Dit bracht de burgerij in conflict met oude machthebbers. De belangen van de burgerij gingen tegenover de belangen van de statelijke machthebbers staan. De problemen die dit opleverde werden in burgerlijke kringen besproken. Ideeën en meningen werden uitgewisseld en tezamen probeerde men een oplossing te vinden voor de kloof tussen staat en maatschappij. De openbaarheid diende als intermediair in het conflict tussen de burgerij en de oude machthebbers.

Maar in de tweede helft van de negentiende eeuw verdween de open-

2 In mijn samenvatting van de *Strukturwandel* maak ik gebruik van Jozef Keulartz, *De verkeerde wereld van Jürgen Habermas* (Meppel en Amsterdam 1992).

baarheid weer. Dit kwam volgens Habermas door de concentratie van de kapitaalgoederen en productiemiddelen bij een kleine groep mensen. Een kleine groep van economische machthebbers beïnvloedde door programatische indoctrinatie het koop- en stemgedrag van de mensen. Achter gesloten deuren werd afgesproken hoe de massa in bedwang gehouden moest worden. De openbare discussie waarin individuen argumenten uitwisselen, werd hierdoor in de kiem gesmoord.

Postmarxistische geschiedfilosofie en verfijnde maatschappijkritiek

Aan de analyse van de *Strukturwandel* ligt een marxistische interpretatie van de geschiedenis ten grondslag.³ Het zijn de productiewijzen en verdeling van de productiemiddelen die de maatschappelijke ontwikkelingen bepalen. Dat maakt de ondergang van de openbaarheid tegelijkertijd zo droevig: de onderdrukking is onontkoombaar. Men kan de scheve verhoudingen niet meer ter discussie stellen. Men is monddood gemaakt door mensen die de bestaande verhoudingen in stand willen houden. In de maatschappijkritiek van de jonge Habermas heeft de mens geen strijdmiddelen om te ontkomen aan de kleine groep van economische machthebbers.

De filosoof Hannah Arendt reikte het verlossende inzicht aan waardoor Habermas in de jaren zestig afstand van zijn marxistische geschiedfilosofie kon doen. In *The human condition* onderscheidde Arendt twee menselijke activiteiten die bepalend zijn voor het menselijk bestaan.⁴ De eerste was Habermas bekend, het betrof de *productieve* activiteiten, het produceren en werken dat ervoor zorgt dat het leven in stand gehouden kan worden. De *communicatieve* activiteiten als tweede handelingstype van de mensen werden door Habermas echter niet gezien. De communicatieve activiteiten waren volgens Arendt verantwoordelijk voor de continuering van de samenleving, het samenzijn van mensen.

Met dit geschiedfilosofische inzicht boog Habermas zich weer over zijn maatschappijkritiek en bracht daar een aantal verfijningen in aan.⁵ Arbeid en communicatie werden door Habermas opgevat als *gericht op iets*. Zo

3 Keulartz, 168.

4 Hannah Arendt, *The human condition* (Chicago 1958).

5 Het nieuwe inzicht werd verwerkt in J. Habermas, 'Technik und Wissenschaft als Ideologie' in: Idem, *Technik und Wissenschaft als Ideologie* (Frankfurt am Main 1968) 48-103.

is datgene wat mensen doen als zij produceren, gericht op een doel. Maar in hun communicatie richten mensen zich op het bereiken van overeenstemming. In het gerichte handelen onderscheidt Habermas daarom een 'doelrationeel handelen' en een 'communicatief handelen'.

Doelrationeel en communicatief handelen zijn dus twee verschillende handelingstypen in het menselijk bestaan. Habermas verbindt aan deze handelingstypen een eigen plek in de maatschappij. Doelrationeel en communicatief handelen hebben allebei een eigen domein, een 'wereldje' dat door eigen kenmerken en manieren van denken en doen bepaald wordt. Zo vindt het doelrationeel handelen plaats binnen de maatschappelijke sfeer die Habermas de 'systeemwereld' noemt. De systeemwereld valt uiteen in subsystemen zoals de economie en de bureaucratie. In de systeemwereld handelt men op doelrationele wijze; alles wat men doet is georiënteerd op succes. Door het uitoefenen van invloed probeert men een bepaald doel te bereiken, zoals winst in het subsysteem economie en macht in het subsysteem bureaucratie.

Het communicatieve handelen vindt plaats binnen de maatschappelijke sfeer van de 'leefwereld'; de achtergrond van kennis en praktijk waartegen communicatie zich afspeelt. Alle manieren waarop men denkt en doet behoren tot de leefwereld. In de leefwereld handelt men op communicatieve wijze; alles wat men doet is georiënteerd op het bereiken van begrip tussen twee of meer individuen. Door interactie probeert men overeenstemming te bereiken.

Samenvattend onderscheidt Habermas twee 'wereldjes' in het menselijk bestaan. Aan de ene kant staat de systeemwereld, waarin doelrationeel handelen gericht is op succes. Aan de andere kant is er de leefwereld, waarin communicatief handelen gericht is op het bereiken van overeenstemming. Met deze gedachte, uiteengezet in *Technik und Wissenschaft als Ideologie* (1968), scherpste Habermas zijn idee over de opkomst en ondergang van de openbaarheid aan. De teloorgang van de openbaarheid is vooral te wijten aan de doordringing van de systeemwereld in de leefwereld. In onze activiteiten staat niet langer het bereiken van overeenstemming centraal. Richtinggevend voor ons dagelijks bestaan is het spreken en handelen via de succesgeoriënteerde systeemwereld.

Een voorbeeld ter verduidelijking. Wanneer ons gevraagd wordt wat wij van de Europese grondwet vinden, dan zal het antwoord van de leefwereld gebaseerd zijn op de eigen achtergrond van kennis en praktijken. Het antwoord wordt vanuit een eigen mening geformuleerd. De mening over de grondwet in de systeemwereld zal echter gebaseerd zijn op de

doelgerichte opbrengst van de grondwet. Men zal de grondwet positief of negatief waarderen, al naar gelang de grondwet voor economische winst of bureaucratische macht zorgt. Deze succesgeoriënteerde denkwijze heeft het bereiken van overeenstemming vanuit communicatiegerichte handelingen verdrongen.

Het communicatieve handelen

In de strijd tegen de onderdrukking van de openbaarheid vormde het communicatieve handelen een theoretisch wapen dat in de jaren zeventig aangescherpt werd. In deze periode concentreerde Habermas zich op de ontwikkeling van de interne logica dat aan het communicatieve handelen ten grondslag lag. Het communicatieve handelen moest sterker onderbouwd worden om de strijd met het doelrationele handelen van de systeemwereld aan te kunnen gaan. Dit project leidde tot de *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981).

De theoretische onderbouwing van het communicatieve handelen werd beïnvloed door de Engelse taalfilosoof J.L. Austin (1911-1960). Austin introduceerde het begrip 'illocutionaire taalhandeling'.⁶ Een illocutionaire taalhandeling wordt gekenmerkt door de inhoud, ofwel de zeggingskracht van de zinnen die door de spreker geuit worden. De illocutionaire betekenis is de betekenis zoals die *door de spreker* bedoeld is. De spreker doet hierbij altijd aanspraak op drie geldigheidsclaims. Zo moet een taalhandeling ten eerste waar zijn, het moet aan te tonen zijn als een realistische stand van zaken in de werkelijkheid. Ten tweede moet een taalhandeling juist zijn, het moet passen binnen de geldende normen. Daarnaast moet een taalhandeling waarachtig zijn, het moet een oprechte uiting zijn en geen doelbewuste misleiding.

In een interactief proces wordt uiteindelijk bepaald welke taalhandeling nu wel en welke niet als rationeel geldt. Men gaat *argumenteren*: deelnemers aan het interactieve proces gaan taalhandelingen en hun (strijdige) geldigheidsaanspraken met argumenten ondersteunen of met argumenten bekritisieren.⁷ Door de 'dwangloze dwang van het betere argument' zal uiteindelijk het beste argument naar voren komen.⁸ Een machtsvrije dialoog

6 Stephen K. White, 'Communicative action and rationality' in: Idem, *The recent work of Jürgen Habermas. Reason, justice and modernity* (Cambridge 1988) 28-36.

7 J. Habermas., "Rationalität" – eine vorläufige Begriffsbestimmung' in: Idem, *Theorie des Kommunikativen Handelns* 1 (Frankfurt am Main 1981) 25-70, aldaar 38.

8 Ibidem, 52.

waaraan iedereen op basis van gelijkheid mee kan doen, zal uiteindelijk voor een conclusie zorgen die door iedereen gedeeld wordt. Na een uitwisseling van argumenten zal er een punt bereikt worden waarop geen betere argumenten aan te dragen zijn.

De vertalingslag van deze logica van het communicatieve handelen naar de politieke theorie werd door Habermas in zijn *Faktizität und Geltung* (1992) gemaakt. Met behulp van zijn argumentatielogica droeg Habermas een rechtvaardigingsgrond aan voor de legitimering van onze wetten. Volgens Habermas zijn wetten in onze maatschappij pas dan legitiem, wanneer zij steunen op afspraken gemaakt in een machtsvrije discussie: 'rechtlich verfassten diskursiven Rechtsetzungsprozess [müss] die Zustimmung aller Rechtsgenossen finden können.'⁹

De wetten worden dus door de mensen zelf gelegitimeerd. Door het communicatieve handelen maken zij afspraken. In een openbare discussie wordt door de kracht van het betere argument overeenstemming bereikt. Deze overeenstemming zal vervolgens inzet worden van een doelgerichte handeling. Het communicatieve handelen van de leefwereld zou het primaat moeten hebben over de systeemwereld en alle beslissingen voor de inrichting van onze samenleving aan zich moeten onderwerpen.

Communicatief handelen en geschiedenis

De theorie van het communicatieve handelen en de vertaling daarvan in de politieke theorie heeft veel kritiek geoogst. Dat is begrijpelijk. Het lijkt naïef om te denken dat het überhaupt mogelijk is om wetten te legitimeren met een openbaar debat waarin de kracht van het betere argument telt. De sociale context waarin discussianten staan, maakt dat macht een grote rol speelt in het debat en een machtsvrije discussie praktisch onmogelijk is. De hele interne rationaliteit van het communicatieve handelen zou dan ook afgewezen kunnen worden.

Desalniettemin kunnen we ons laten inspireren door Habermas. In mijn ogen levert Habermas een goede argumentatie waarom wij ons wel intensief met het maatschappelijke debat moeten bemoeien. Wij moeten onze maatschappelijke problemen tegen de achtergrond van onze, in de termen van Habermas, leefwereld bezien. Te vaak en teveel worden maatschappelijke problemen 'opgelost' met doelgerichte argumenten uit de systeemwereld. Neem de bezuinigingen in naam van de concurrentiepositie, de reorgani-

9 J. Habermas, *Faktizität und Geltung* (Frankfurt am Main 1992) 141.

saties uit efficiencyoverwegingen en de loonmatiging uit winstoogpunt. Dergelijke maatregelen grijpen diep in het maatschappelijk leven in. Maar de afwegingen die aan deze maatregelen ten grondslag liggen, sluiten normen en waarden die direct verband houden met het dagelijkse leven uit. Datgene wat wij vanuit onze eigen levenspraktijk belangrijk vinden wordt in de discussie vaak 'vergeten'. Belangrijker is de vraag wat het meeste geld oplevert.

Ook de politiek maakt zich schuldig aan een verwijdering van de 'leefwereld' ten gunste van het doelgerichte subsysteem van de macht. De politiek opereert teveel in het artificiële klimaat van de kaasstolp en ademt steeds minder zuurstof van het dagelijks leven in. Maatschappelijke problemen worden met een batterij aan bureaucratische begrippen dood vergaderd waarbij vaak niet de oplossing centraal staat, maar de vraag wie de meeste macht uit de onderhavige kwestie kan onttrekken.

De verdringing van de leefwereld door de systeemwereld moet bestreden worden. Daarvoor zullen wij onze eigen stem moeten verheffen. Wij zullen het primaat van de leefwereld moeten propageren temidden van een grotendeels doelrationele samenleving. Het schip moet weer op koers gebracht worden en dat vergt dappere matrozen. Wanneer de geschiedenis een rol speelt in het maatschappelijk debat, hebben de historici een extra taak te vervullen. Met hun specifieke kennis moeten zij historische argumenten op hun 'waarheid, juistheid en waarachtigheid' beoordelen. Een dergelijke historische proef op de argumentatiesom zal ik met een voorbeeld toelichten en uitvoeren.

Ontmaskering van de 'no-demos' these

Een veelgemaakte fout in het publieke debat waarbij geschiedenis een rol speelt, is de reductie van dynamische ideeën tot tijdsloze concepten. In onze communicatie doen wij vaak alsof ideeën/concepten een kernidee in zich dragen en nooit zijn veranderd. Vaak hangt het van iemands politieke voorkeur af hoe hij of zij dit concept omschrijft en gebruikt. De ideeënhistoricus Quentin Skinner spreekt in dit verband van een anachronistische en gekleurde benadering van de geschiedenis.¹⁰ Door te kijken naar de genese van ideeën door een hedendaagse bril zijn wij blind voor de sociale

10 Hierbij gebruik makend van Q. Skinner, 'Meaning and understanding in the history of ideas' in: Idem, *Visions of politics. 1 Regarding method* (Cambridge 2002) 57-89.

en intellectuele context waarin deze ideeën ontstaan. Maar de inhoud van ideeën wordt juist gevormd door de context waarin de politieke en morele idealen ontstaan. Ideeën zijn dan ook veranderlijk, wij kunnen ze niet beschouwen als 'unit ideas', entiteiten die in de hele geschiedenis hetzelfde blijven. Ideeën zijn een product van een historisch bepaalde context en hebben geen tijdloze, essentiële betekenis. Iedere tijd creëert zijn eigen logica op basis waarvan concepten en ideeën ontstaan.

In het publieke debat wordt vaak geschermd met ideeën die getuigen van zo'n dogmatische opvatting van een idee of concept. Een voorbeeld is het concept 'grondwet', een concept dat met het oog op de invoering van een Europese grondwet en de daartoe georganiseerde referenda hoogst actueel is. Tegenstanders van de grondwet beroepen zich op de zogenaamde 'no-demos these'.¹¹ In de argumentatie van de no-demos these is een grondwet alleen bestemd voor een volk. Omdat Europa geen volk kent, kan het ook geen grondwet krijgen. Ik zal een poging ondernemen om deze automatische koppeling tussen grondwet en volk te weerleggen. Daarbij zal ik teruggaan naar de zeventiende en achttiende eeuw waarin het moderne grondwets-concept zijn eerste vorm aannam.¹²

De rationalistische wending in de politieke filosofie die zich gedurende de zeventiende en achttiende eeuw voltrok, heeft voor een groot deel bijgedragen aan het ontstaan van het moderne grondwetsidee. Door de opgang van het natuurrecht kwam men tot inzicht dat alle mensen als gelijken op aarde kwamen. Ieder mens had in de natuurtoestand evenveel rechten; iedereen was bij geboorte even vrij en gelijk. Dit had tot gevolg dat de gezaghebber(s) hun macht niet langer konden legitimeren op basis van historisch gegroeide of goddelijk geïnspireerde constructies. De legitimering van de macht werd nu bij de gemeenschap van 'gelijk geboren' gelegd. Het was de politieke gemeenschap als geheel die nu het staatsgezag legitimeerde. De politieke gemeenschap, het volk, werd nu als de soeverein gezien.

Om er zorg voor te dragen dat het overheidsgezag uiting gaf aan de wil van het volk, werd er een maatschappelijk verdrag tussen gezagdragers en gezagdienaars gesloten; in ruil voor goed bestuur zouden de burgers

11 Voor een goede uitleg van de no-demos these, zie D. Grimm, 'Does Europe need a constitution?' in: P. Gowan en P. Anderson ed., *The question of Europe* (London en New York 1997) 239-258 en D. Grimm, 'Ohne Volk keine Verfassung', in: *Die Zeit* 1999 (12).

12 Hierbij maak ik gebruik van G.F.M. van der Tang, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee* (Gouda 1998).

gehoorzamen aan de overheid. Maar zou de overheid zich niet goed van zijn taak kwijten, dan hadden de burgers het recht om de overheid te ontslaan. Een grondwet als *pouvoir constituant* (let.: ‘constituerende macht’) was de schriftelijke neerslag van dit maatschappelijke verdrag. De *pouvoir constituant* werd gezien als een soort fundamentele wet, een wet der wetten die de overheidsmacht haar legitimiteit verschafte. Op basis van het op schrift gestelde maatschappelijke verdrag kon deze overheid ‘gewone’ wetten uitvaardigen. De grondwet als *pouvoir constituant* werd voor het eerst toegepast in de grondwetten die voortvloeiden uit de Amerikaanse onafhankelijkheidstrijd (1776-1783) en de Franse Revolutie (1789).

Weliswaar legitimeerde het volk de grondwet, maar met ‘het volk’ werd in de eerste plaats een gemeenschap van gelijk geborenen bedoeld. In de ogen van de natuurrechtdenkers was het volk een gemeenschap van individuen die zich in het gebied van een voormalig absoluut regime bevonden. Weliswaar werd hierbij gebruik gemaakt van de woorden ‘gemeenschap’ en ‘volk’. Maar deze woorden hadden nog niet de connotatie van een organisch gegroeide entiteit. Deze *culturele* invulling zou het begrip pas in de negentiende eeuw krijgen, door toedoen van de Romantiek.

Aanhangers van de no-demos these gaan in hun automatische koppeling tussen volk en grondwet echter wel uit van een volk als organisch gegroeide gemeenschap met dezelfde taal, afkomst, geschiedenis en meer van dit soort nationaal georiënteerde ficties. Zij plakken het romantische volksconcept op het grondwetsidee van de zeventiende en achttiende eeuw. Daarmee maken zij een historische vergissing. De achttiende eeuw van de rationalistische wending in de politieke filosofie en de negentiende-eeuwse Romantiek zijn twee verschillende werelden met hun eigen specifieke sociale en intellectuele context. Beide begrippen kun je niet zomaar door elkaar stampen zonder een dubieuze ratjetoe voor te schotelen. Het tafelen met argumenten moet echter zuiver gehouden worden. Daarom moet de logica achter de no-demos these als historische drogredenen ontmanteld worden.

Conclusie

Het denken van Jürgen Habermas geeft ons zowel een heldere analyse als een goed bestrijdingsmiddel voor het delirium van onze tijd; de uitbanning van praktische argumenten uit de levenswereld van alledag. Maatschappelijke keuzes moeten *gemaakt* worden en niet *opgelegd* door de invloedrijke systeemwerelden van de economie en bureaucratie. We zullen ons vast

moeten klampen aan het ideaal dat *wij* de afspraken maken en dat *wij* de samenleving in kunnen richten zoals we dat zelf willen. Maar daar moeten we wel wat voor doen. We moeten overleggen, onze meningen en ideeën onder woorden brengen in het maatschappelijk debat. We moeten dingen ter bespreking brengen en bereid zijn om onze eigen overtuigingen bij te stellen als goede argumenten dat noodzakelijk maken. Soms vergt dat debat een historische verdieping of opheldering, zoals in de discussie rondom de Europese grondwet. Dan heeft de historicus de plicht een bijdrage te leveren. Deze bijdrage heeft een doel in zich zelf: ze houdt het democratische ideaal levendig van de gemeenschappelijke vrije keuze op basis van debat. Dit democratische ideaal vergt een nooit aflatende strijd. De historicus mag zich daar niet aan onttrekken.